

UDC - 08

ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

LIX

Editor in chief

VEROLJUB TRAJKOVIĆ

Redaction committee

Prof. dr Momčilo Pavlović, Vujadin Ivanišević, Correspondent member of SASA, prof. dr Aleksandar Životić, prof. dr Jasmina Šaranac-Stamenković, prof. dr Aleksandar Kadijević, doc. dr Dejan Antić, dr Ivica Todorović, , dr Ivan Becić, Mira Ninošević (museum advisor), Veroljub Trajković (muesum advisor), Živojin Tasić (secretary)

*Redaction address: Stojana Ljubića 2, 16000 Leskovac
tel: 016/212-975*

Leskovac 2019.

УДК - 08

ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LIX

Одговорни уредник

ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор

Проф. др Момчило Павловић, др Вујадин Иванишевић, дописни члан САНУ, проф. др Александар Животић, проф. др Јасмина Шаренац-Стаменковић, проф. др Александар Кадијевић, доц. др Дејан Антић, др Ивица Тодоровић,, др Иван Беџић, Мира Ниношевић (музејски саветник), Верољуб Трајковић (музејски саветник), Живојин Тасић (секретар)

*Адреса редакције: Стојана Љубића 2, 16000 Лесковац
тел: 016/212-975*

Лесковац 2019.

**Вујадин Иванишевић,
Иван Бугарски**

Археолошки институт
Београд

НОВ НАЛАЗ ДЕЛА ЦАРСКЕ СТАТУЕ ИЗ ЦАРИЧИНОГ ГРАДА – ЈУСТИНИЈАНЕ ПРИМЕ

Апстракт: Приликом археолошких ископавања потковичасте куле G јужно од улаза у Акропољ 2013. године откривен је, у слоју нивелације, део позлаћене бронзане статуе. Реч је о делу царске статуе, који представља горњи део оклопа који је штитио лево раме. Статуа је била нешто већа од природне величине.

У раду је указано на претходне налазе делова бронзаних статуа, као и на важност ових открића, посебно оних које можемо приписати царским статуама. Вредно је напоменути да се ради о ретким налазима на подручју Царства, који јасно потврђују значај Царичиног града.

Кључне речи: Царичин град, Балајнац, Јустинијан I, византијска царица, бронзана статуа

Посвећење статуа у рановизантијском периоду представља изузетну појаву, достојну царева, царске породице и ретких достојанственика и угледника. Подизање статуа почиње да замире у 5. веку, да би се у 6. столећу ограничило на Константинопољ и ретка средишта Царства. Налази касноантичких бронзаних статуа су изузетно ретки, како наводи Р. Смит, један од сарадника пројекта *The Last Statues in Antiquity* (*Последње статуе антике*), чију смо базу и резултате користили у нашем раду.¹ Према том аутору, на територији Царства је сачувано свега десетак бронзаних статуа из раздобља касне антике (4–6. век), од којих чак три потичу из невелике области омеђене Наисом и Царичиним градом - Јустинијаном Примом.² Реч је о бронзаном позлаћеном портрету цара Константина (LSA 557) из Ниша, портрету византијске царице из Балајнца (LSA 759) и остацима бронзане позлаћене статуе цара Јустинијана I (527–565) из

¹ Циљ пројекта представљало је изучавање статуа на простру Царства у касној антици: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> (консултовано 25. марта 2019).

² Smith 2016, 9, n. 6.

Царичиног града (LSA 1784). О постојању других бронзаних статуа, посебно царских, данас неповратно изгубљених, сведоче подаци из историјских извора и сачувани натписи на постаментима. У овом прилогу оставићемо по страни налазе 4. века и детаљно анализирану Константинову главу из Наиса, можда део коњаничке статуе,³ већ ћемо се посветити налазима из 6. века.

Делови познате статуе из Царичиног града откривени су 1940, а објавио их је Андре Грабар 1948. године. Аутор је с правом закључио да се ради о делу царске статуе Јустинијана I,⁴ што је до данас прихватио велики број истраживача.⁵ Током каснијих истраживања града нађен је већи број уломака бронзаних статуа (статуе?), међу којима се издваја налаз из куле G бедема Акропоља, откривен приликом истраживања за потребе конзерваторских радова 2013. године. Фрагмент бронзане статуе откривен је у унутрашњости куле, у слоју нивелације (Слике 1–2).⁶

Слика 1: Део бронзане статуе са представом мускулаторног оклопа

Реч је о уломку дужине 15 cm и ширине 12,6 cm, који представља део десног раменог мускулаторног оклопа (*lorica musculata*). Статуа је била позлаћена, што се види у траговима. Део оклопа је слабо сачуван, изузев десног руба на који се настављала рука. Десни руб оклопа је назначен у виду задебљања. На левом делу уломка се уочава вертикална профилисана трака ширине 2,5 cm и очуване висине 7,4 cm, чији се леви руб јасно оцртава на месту прелома. Са доње десне стране трака је украшена неодређеним завршетком. Захваљујући тим детаљима, може да се изврши типолошко одређење ове војничке статуе. У питању је општепознати тип царских

³ Васић 2008.

⁴ Grabar 1948, 57–63; Petković 1948, 44, Pl. 8. 1–2.

⁵ Кондић, Поповић 1977, 53, 187, 387, бр. 1, Т. I.1–2; Bavant, Ivanišević 2003, Cat. no. 3; Ward-Perkins 2013, 9, 24; Špehar 2014, 43–49; Gehn, Ward-Perkins 2016, 86.

⁶ Документација Археолошког института у Београду: теренски инвентар F 7137, стратиграфска јединица 7116, 26.7.2013, С-број 152.

Слика 2: Кула G Акропоља након ископавања 2013. године

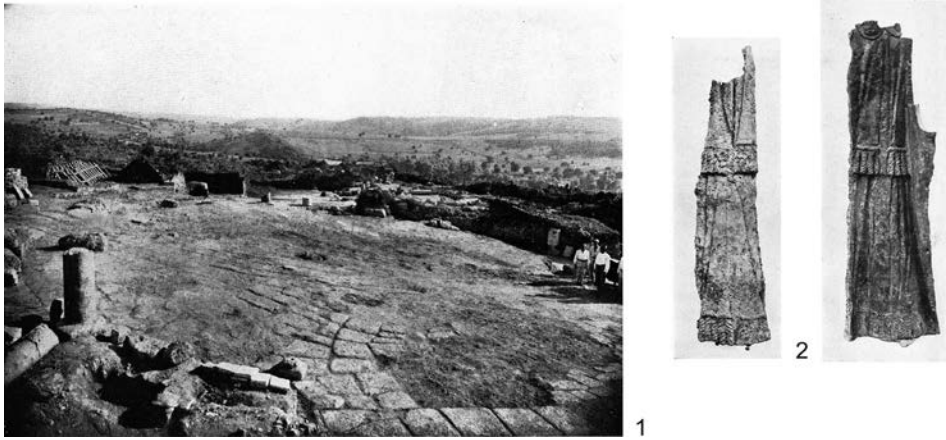
статуа са мускулатурним оклопом са назначеним ременом на десној страни и богато украшеним централним делом оклопа, какав је био посебно омиљен у ранијим периодима Царства.⁷ Оклоп се у доњем делу завршавао појасним делом украшеним разноликим представама попут горгона, глава животиња, флоралних мотива и др. Испод оклопа спуштале су се ресе – птериге (*pteryges*). Преко левог рамена била је умотана хламида (*chlamys*, lat. *paludamentum*) која је даље падала преко леве руке.

Откривени део бронзане статуе са Акропоља би према својим димензијама, нешто већим од природне величине, могао да припада статуи чији су делови откривени 1940. године. Два велика уломка овог кипа која представљају доње делове одеће са птеригама нађена су, према Владмиру Петковићу, на самом Кружном тргу Горњег града, недалеко од претпостављеног постамента стуба на којем је била постављена царска статуа (Слика 3).⁸

Потребно је нагласити да је током каснијих ископавања грађевина око Кружног трга нађен већи број уломака бронзаних статуа (или бронзане статуе). Године 1947, у слоју рушевина на источној улици нађен је мањи фрагмент позлаћене бронзане статуе, који је припадао драперији – хламиди. Највећи број уломака откривен је приликом ископавања комплекса зграда северозападно од Кружног трга 1952. године. Унутар велике грађевине уз западни трем северне улице Горњег града ископано је шест уломака,

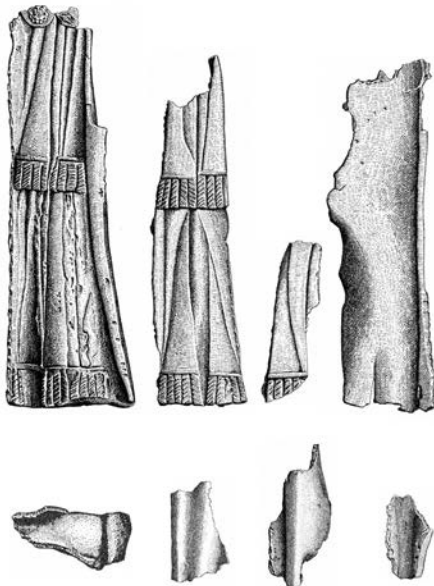
⁷ cf. Stemmer 1978.

⁸ Петковић 1940, 259–261.

Слика 3: 1. Кружни трг током ископавања 1940. године; 2. Делови бронзане статуе (Grabar 1948, Pl. 7–8)

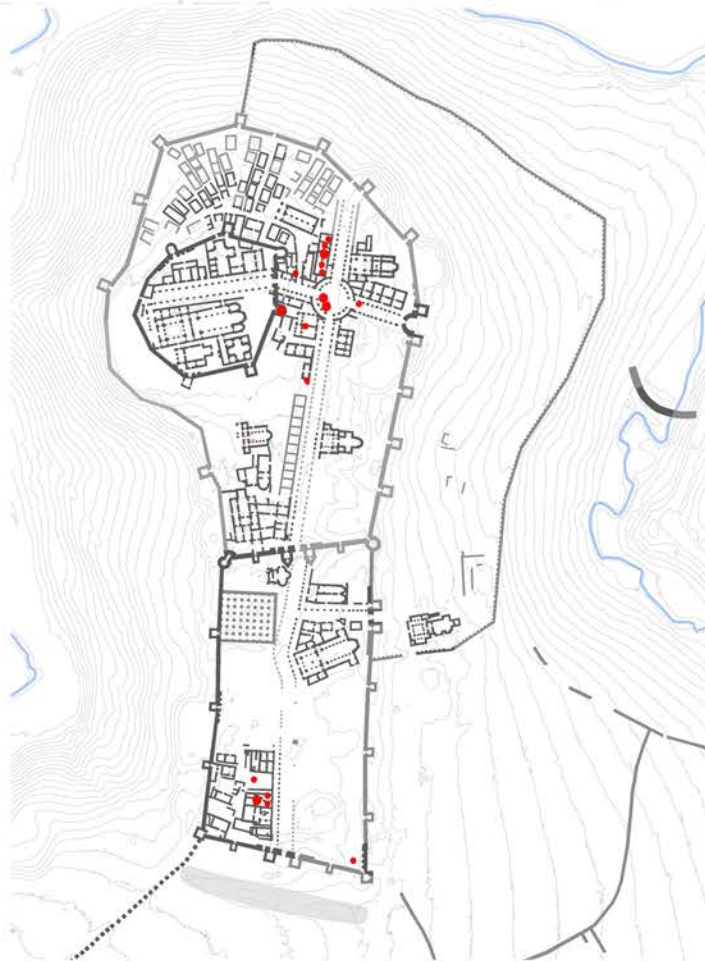
међу којима се истиче већи комад, дужине 50 cm и ширине 14,4 cm, који је представљао бочни или задњи део статуе. Део кипа са представом одела, како је наведено у теренском дневнику, откривен је 1953. године приликом ископавања грађевина северно од северног трема западне улице Горњег града. Исте године уломак је био нађен и у Грађевини са аркадама, југозападно од Кружног трга. Према дневнику истраживања из 1955. године, још један фрагмент је био ископан код западног портика јужне улице Горњег града (Слика 4).⁹

Слика 4: Део уломака бронзане статуе са Кружног трга и из околних објеката

⁹ Документација Археолошког института у Београду.

Уломци бронзаних статуа нису налажени у другим деловим града, изузев у насељу у Доњем граду, где су откривена, у оквиру велике истражене површине, четири фрагмента.¹⁰ Овоме треба додати и налаз једног уломка у оквиру комплекса југоисточне угаоне куле Доњег града. Током актуелних ископавања на простору северне падине Горњег града, која се изводе од 2009. године, није било налаза делова статуа (**Слика 5**).

Слика 5: Просторни распоред уломака бронзаних статуа (статуе) у Царичином граду

Налаз великих уломака бронзане статуе на самом Кружном тргу и концентрација бројних фрагмената у околним грађевинама јасно говори у прилог раније изнетим тезама да је бронзана статуа посвећена цару Јустинијану I красила форум Јустинијане Приме (**Слика 6**), слично великој позлаћеној статуи цара Константина I на порфирном стубу која је била

¹⁰ Bavant, Kondić, Spieser 1991, 445–446, Fig. 10.

Слика 6: Реконструкција положаја препознатљивих уломака бронзане статуе са Царичиног града (предлогак LSA 559)

постављена на чувени кружни форум у Константинопољу.

Део бронзане статуе из куле G бедема Акропоља могао би, дакле, да одговара статуи са форума Царичиног града, која се од осталих познатих примера из времена касне антике разликује у доњем делу, који се завршава птеригама у виду тунике са две бордуре коју је цар носио испод оклопа.¹¹

Да бисмо боље разумели важност налаза из Царичиног града, потребно је поновити да је у 6. веку пракса подизања статуа драстично опала у односу на претходна столећа. Посвећење царских статуа се ограничавало на престоницу, Константинопољ, док су примери из провинција посве ретки: позната су тек два кипа Анастасија I (491–518) из провинција, уз најмање три статуе Јустинијана I.¹² Анастасијеви кипови потичу из Александрије (LSA 2754) и Даре (LSA 2757), а Јустинијанови још из Антиохије у

Писидији (LSA 365) и Сируса у Еуфратенсису (LSA 2636). Док су посвете на базама статуа у Афродисијасу (LSA 231) и из Самотраке (LSA 945) са резервом приписане истом владару, Улрих Ген и Брајан Вард-Перкинс, попут претходних истраживача, сматрају да статуа из Царичиног града може са извесношћу да се припише цару Јустинијану I.¹³

Највећи број његових статуа био је подигнут у Константинопољу. У историјским изворима се спомињу две бронзане коњаничке статуе. Једна је била смештена у царској ложи на хиподрому (LSA 492), а друга је највероватније красила исто тркалиште (LSA 493). Највише података остало је забележено о колосалној коњаничкој статуи цара у оклопу, са шлемом, коју је детаљно описао Прокопије у делу *О грађевинама* и чији је приказ сачуван у

¹¹ Због сличног распореда птерига, за предлогак нашег графичког решења кипа из Царичиног града (Слика 6) је узета статуа цара Константина II из Рима (LSA 559).

¹² Ward-Perkins 2013, 8–9.

¹³ Ward-Perkins 2013, 8–9, n. 20; Gehn, Ward-Perkins 2016, 86; в. нап. 4, 5.

Слика 7: Цртеж колосалне коњаничке статуе цара Јустинијана I са Августеона, 15. век

цртежу из доба ренесансе (LSA 2463: Слика 7).¹⁴ Статуа на стубу с великим капителом је била постављена на Августеону, средишњем месту градских и политичких дешавања престонице. Поред коњаничких статуа, у изворима се помињу кип цара у Хебдону (LSA 2760), као и заједничке статуе цара Јустинијана и Теодоре из Зеуксипових терми (LSA 2758). Свакако ваља навести и портрет у порфиру из Цркве Светог Марка у Венецији, који се везује за цара Јустинијана I и сасвим извесно такође потиче из Константинопоља (LSA 454). Царици Теодори је, поред већ споменутог споменика, од стране полиса била подигнута и статуа на порфирном стубу (LSA 2759).¹⁵ Један портрет из Милана приписан је истој владарки (LSA 760).

Поред царских статуа, познати су и престонички кипови великодостојника из истог времена. Реч је о статуама Прокулуса, квестора палате и почасног конзула (LSA 488), генерала Велизара (LSA 2794), конзула и префекта преторије Петра Барзимеса (LSA 477), а претпоставља се да је био подигнут и кип префекта Константинопоља Лонгина (LSA 476). Статуама из времена Јустинијана I треба додати и оне посвећене возачима бојних кола у хиподрому (LSA 489, 500–501, 505–506). У провинцији су кипови ове групе забележени само у Афродисијасу (LSA 186, 194, 232–233) и Беритусу у Феникији (LSA 481).

Након владе Јустинијана I, подизањем статуа се славе само цареви и чланови њихових породица, и то махом у престоници. У време Јустина II (565–578) извори бележе пет статуа цара (LSA 474, 498, 2764, 2766 и 2768), две Јустина II и царице Софије (LSA 2765 и 2770), четири саме Софије (LSA 473, 2761, 2763 и 2769), две статуе царева ћерке Арабије (LSA 346–347) и по једну царева мајке Вигилантије (LSA 2767) и нећак Јелене (LSA 2762). Једина царева статуа ван престонице забележена је у Картагини (LSA 2771). Касније се постављање кипова додатно проређује. Цар Тиберије II (578–582) је подигао једну статуу у Константинопољу

¹⁴ Procopius, *De aedificiis*, I.ii.1–12.

¹⁵ Procopius, *De aedificiis*, I.xi.8.

(LSA 2772), Маврикије (582–602) две (LSA 118 и 2773), колико и цар Фока (602–610) (LSA 2774–2775), који је једну статуу подигао и на форуму у Риму (LSA 1313).¹⁶

Крај ове праксе се приписује времену цара Ираклија (610–641), који је 612. године на један од стубова посвећених свом претходнику Фоки, кога је свргнуо са власти и касније убио, уместо (свог) кипа поставио крст. Тај чин, изведен у бурним временима, представљао је раскид са вековном античком и царском традицијом. С друге стране, слично претходним вековима, представа цара се и даље преноси на сликама – мозаицима, фрескама, иконама – као и на новцу, важним симболима царске моћи и присуства у народу.

Слика 8: Портрет царице из Балајнца

Наведени примери јасно указују на значај посвећења царских статуа у престоном Константинопољу и ретким другим средиштима 6. века. У том контексту се истиче и налаз бронзаног портрета царице из Балајнца (LSA 759), између Царичиног града и Наиса (Слика 8). Према Улриху Гену, једном од сарадника на пројекту *Последње статуе антике*, портрет је вероватно потицао управо из Наиса, одакле је опљачкан и донет у Балајнац. По том аутору, налаз бронзане статуе на „малом налазишту“ се не уклапа у општу слику о посвећењу статуа, посебно царских у 6. веку.¹⁷ Бронзана глава је нађена у средишту утврђења где се, према Драгославу Срејовићу и Александру Симовићу, највероватније налазио форум.¹⁸

Сматрамо да не би требало сумњати у место постављања портрета, јер су на локалитету Кулина у Балајнцу нађени и остаци тробродне базилике, али и остаци велике подземне цистерне.¹⁹ У овом делу Царства, сличан хидротехнички објекат познат је још само из царске задужбине у Царичином граду.²⁰

¹⁶ Ward-Perkins 2013, 8, n. 17.

¹⁷ LSA 759 – дискусија: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/discussion.php?id=1131> (консултовано 25. марта 2019).

¹⁸ Срејовић, Симовић 1959, 77–87.

¹⁹ Јеремић 1995.

²⁰ Кондић, Поповић 1977, 100–101. 1

Већина истраживача на основу стилских одлика, и нарочито круне, портрет одређује у крај 5. и почетак 6. века, и приписује Аријадни, супрузи цара Зенона и касније Анастасија I, или жени Јустина I Еуфемии.²¹ Имајући у виду значај посвећења царских статуа, бронзани портрет из Балајнца би требало посматрати у ширем историјском контексту и кроз порекло царева прве половине 6. века, Јустина I и Јустинијана I, које се везује за Дарданију, односно Средоземну Дакију. У том кључу, налаз портрета из Балајнца би можда могао да се припише Еуфемии, жени цара Јустина I, како су то предложили још Срејовић и Симовић.²² Ипак, ова царица је јако слабо позната из историјских извора, а до сада уопште нису идентификоване њене представе, иако постоји писани траг о једној малој позлаћеној статуи. Не треба стога искључити да је реч о портрету царице Аријадне, супруге најпре Зенона па Анастасија I, која је била у врху власти 40 година и чије су бројне статуе стајале широм Константинопоља. Та идентификација балајначког налаза је претпостављена у новијој литератури.²³ Судећи по стилским одликама, повезивање портрета из Балајнца са царицом Теодором, супругом Јустинијана I, било би мање вероватно.

Налазе делова једне или више бронзаних статуа из Царичиног града и портрета из Балајнца треба посматрати кроз значај ове области у 6. веку, посебно у време Јустинијанове обнове и подизања нове метрополе, Јустинијане Приме. У недостатку епиграфских споменика, оба налаза представљају још једно сведочанство о важности овог краја за Царство, чији су владари свој завичај опремили не само новим административним и верским центром и снажном инфраструктуром, већ и сопственим представама каквим се, уз престони град на Босфору, дичило мало других места.

Извори:

Procopius, *De aedificiis* - *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, rev. G. Wirth, T. IV : *Περὶ κτισμάτων libri VI*, Teubner, Leipzig 1964.

Литература:

Bavant, Ivanišević 2003 – B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima - Caričin Grad*, Beograd 2003.

Bavant, Kondić, Spieser 1991 – B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, *Caričin Grad, Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes* 103.1, 1991, 442–448.

²¹ LSA 759 - дискусија (U. Gehn): <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/discussion.php?id=1131> (консултовано 25. марта 2019).

²² Срејовић, Симовић 1959, 77–87.

²³ McClanan 2002, 87–90.

Васић 2008 – М. Васић, Још једном о датовању бронзане главе Константина Великог из Ниша, *Гласник Српског археолошког друштва* 24, 2008, 109–120.

Gehn, Ward-Perkins 2016 – U. Gehn, B. Ward-Perkins, Danube Provinces and North Balkans, in: *The Last Statues of Antiquity*, R. R. R. Smith, B. Ward-Perkins (eds), Oxford 2016, 80–86.

Grabar 1948 – A. Grabar, Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima, *Cahiers archéologiques* III, 1948, 49–63.

Jeremić 1995 – M. Jeremić, Balajnac, agglomération protobyzantine fortifiée (Région de Niš, Serbie du Sud), *Antiquité tardive* 3, 1995, 193–207.

Кондић, Поповић 1977 – В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град, утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977.

LSA – Пројекат *The last Statues of Antiquity*: <http://laststatues.classics.ox.ac.uk> (консултовано 25. марта 2019).

McClanan 2002 – A. McClanan, *Representations of Early Byzantine Empresses. Image and Empire*, New York – Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2002.

Петковић 1940 – Извештај о ископавању у Царичином Граду, *Годишњак Српске краљевске академије* 50, 1940, 259–261.

Petković 1948 – V. Petković, Les fouilles de Tsaritchin Grad, *Cahiers archéologiques* III, 1948, 40–48.

Smith 2016 – R. R. R. Smith, Statue practice in the Late Roman Empire, in: *The Last Statues of Antiquity*, R. R. R. Smith, B. Ward-Perkins (eds), Oxford 2016, 1–27.

Срејовић, Симовић 1959 – Д. Срејовић, А. Симовић, Портрет византијске царице из Балајнца, *Старинар* IX–X (1958–1959), 1959, 77–87.

Stemmer 1978 – K. Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin 1978.

Špehar 2014 – P. Špehar, The imperial statue from Iustiniana Prima, *Arheologija i prirodne nauke* 9 (2013), 2014, 43–49.

Ward-Perkins 2013 – The End of the Statue Habit (AD 284–620), *University of Oxford – History Working Paper* XIII, October 2013, 1–29.

Summary:

Vujadin Ivanišević, Ivan Bugarski A NEWLY-FOUND FRAGMENT OF AN IMPERIAL STATUE FROM CARIČIN GRAD – JUSTINIANA PRIMA

According to the results of the Oxford-based project *The Last Statues in Antiquity*, very few Late Roman bronze statues have survived to this day. Out

of some ten finds from throughout the Empire, three come from a small stretch between Naissus and Caričin Grad – Justiniana Prima. In this article, we put aside the famous gilded bronze head of Constantine the Great from Naissus and focus on the sixth-century finds from Caričin Grad and Balajnac. Fragments of the bronze statue(s) have been excavated at Caričin Grad since 1940; they were first published in 1948 by André Grabar and interpreted as belonging to a bronze figure of Justinian I. This interpretation is still widely accepted. Dozens of fragments have been found ever since, most of them coming from the Upper Town, from buildings surrounding the circular Forum where this gilded statue, somewhat larger than life-size, once supposedly stood erect.

The latest find comes from the 2013 excavations in tower G of the Acropolis rampart. This massive, cast and gilded right shoulder part of *lorica musculata* measures 15 cm by 12.6 cm. Both the thickened right edge of the armour and the 2.5 cm wide vertical strip along the left edge of the fragment reveal that it belonged to an imperial statue of a widespread type, particularly popular in classical times. Another illustrative fragment, most likely of the same statue, was uncovered in the nineteen-fifties. It features *pteryges* arranged in the shape of a tunic, finished with two stripes, which was worn under the armour.

What makes the find from Caričin Grad so important is that in the sixth century such statues became rather rare and mostly restricted to Constantinople. Apart from our fragments, only the statues from Antioch in Pisidia and Cyrrhus in Euphratensis survived, and from the written sources we know of several other statues of Justinian, most of them decorating the capital. Later on, the number of imperial statues got even more reduced, and their erection was terminated in the year 612 by Emperor Heraclius.

Another very interesting find is the head of an Early Byzantine empress from Balajnac. According to Ulrich Gehn, one of *The Last Statues in Antiquity* project associates, this portrait has been looted from Naissus and brought to the nearby site of Kuline in Balajnac. On the other hand, we do not doubt that Balajnac was the original finding place, as this fortified complex had also included a large three-apsed church and a large underground cistern. In the original publication, the portrait was believed to represent Euphemia, the wife of Justin I, while later scholarship tends to ascribe it to Ariadne, the much better known and more frequently represented Empress consort of Zeno and Anastasius I.

The finds from Caričin Grad and Balajnac testify to the importance of these parts in the sixth century, whose development was not only supported by the construction of the new metropolis of Justiniana Prima and its mighty infrastructure, but also underscored with the imperial representations typical of Constantinople and a few other places.

Translated by Ivan Bugarski